

А. М. НИЖЕНЕЦЬ: ВШАНУВАННЯ СКВОРОДИНІВСЬКИХ МІСЦЬ НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття присвячена розгляду науково-громадської діяльності А.М.Ніженець, вивченню її ролі в організації заходів зі вшанування та увічнення пам'яті Г.Сквороди в місцях його перебування на Харківщині.

Ключові слова: Г.Скворода, А.Ніженець, науково-громадська діяльність, Харківщина.

Статья посвящена рассмотрению научно-общественной деятельности А.М.Ниженец, изучению ее роли в организации мероприятий, касающихся чествования и увековечения памяти Г.Сквороды в местах его пребывания на Харьковщине.

Ключевые слова: Г.Скворода, А.Ниженец, научно-общественная деятельность, Харьковщина.

The article is devoted to consideration of scientifically-public activity of A.Nighenets', to the study of her role in organization of measures on celebration in honour and immortalization of memory of G.Skovoroda in the places of his stay on Kharkiv Region.

Key words: G.Skovoroda, A.Nighenets', scientifically-public activity, Kharkiv Region

Історія щоразу ставить перед людиною проблему переборення часу з його вічною тривалістю. Одні пристосовуються до часів, у яких живуть, і щезають так само безслідно, як і з'являються, інші намагаються змінити час, перебороти, вирватися з його невблаганності, – таким судилося безсмертя, вони випереджають свої епохи, вони належать прийдешнім поколінням, їм судилася вічність. Так з глибин тисячоліть подають нам голоси безіменні будівники єгипетських пірамід, приходять до нас з античного світу Сократ і Платон, здіймаються над жорстокістю рабовласницького Риму лицарі свободи Спартак і Катиліна, пробиваються крізь товщі віків титанічні постаті Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Вільяма Шекспіра.

З-поміж великих імен, якими пишається український народ, називаємо ім'я Григорія Савича Сквороди (1722 – 1794), геніального філософа, великого народного мислителя, просвітителя і письменника, "справжнього символу української духовної традиції від давнини до сьогодні" [14, с.5].

Його багатогранна філософська і літературна творчість – остання ланка в перехідному періоді від давньої української літератури до нової. Цілісність постаті Г.С.Сквороди, його потужний інтелект, духовна незалежність, нерозривність слів і справ привертають пильну увагу до нього все нові й нові покоління шукачів істини. Недарма про нього так багато писали й пишуть не лише в Україні, але й у всьому світі, а його творчий доробок від початку студії над ним і до сьогодні постає "зряддям різних ідей і поглядів" [3, с.2].

Серед багатьох дослідників спадщини Г.Сквороди (філологів, філософів, фольклористів, мовознавців, краєзнавців), заслуговує на увагу та пошану багаторічна плідна наукова діяльність відомого свого часу вченого-медієвіста – Анастасії Максимівни Ніженець (1902 – 1992), котра, як зазначає у своєму творі В.Стадніченко, більшу частину свого життя присвятила вивченню спадщини нашого Першорозуму [12, с.89]. А.М. Ніженець – літературознавець, кандидат філологічних наук, доцент [11, с.204], автор понад 80 наукових праць, серед яких монографія "На зламі двох світів" (1970) та книжок-нарисів "Г.С.Скворода. Заповідні місця на Харківщині. До 240-річчя з дня народження" (1962), подібної за змістом українсько-англійської "Г.С.Скворода. Заповідні місця на Харківщині"

(1969), у співавторстві з І.П.Стогнієм "Григорій Скворода. Пам'ятні місця на Україні" (1984) [5; 6; 10; 11]. Ці видання ілюстровані численними фотографіями, на яких увічнено і те, що до нашого часу не збереглося або було по-варварському зруйновано [2, с.4].

Сквородознавчі студії А.Ніженець час від часу були предметом уваги науковців, проте вони мали принагідний характер і стосувались окремих праць. Недостатньо висвітленими на сьогодні є життєвий шлях та науковий доробок ученої, а окремі напрями її діяльності й досі залишаються малознаними і давно вимагають спеціальних досліджень. Так, поза увагою дослідників залишилася її науково-громадська діяльність, пов'язана з постаттю нашого славетного крайнина Г.С.Сквороди. Спроба хоча б частково заповнити цю лакуну вітчизняного літературознавства видається актуальною. З огляду на це, метою даного дослідження є висвітлення ролі А.М.Ніженець в організації заходів зі вшанування й увічнення пам'яті Г.Сквороди в місцях його перебування на Харківщині.

Зосередження наукових зацікавлень А.Ніженець на постаті Г.Сквороди не вважаємо випадковим. Воно було обумовлене, на думку Л.Бикової та Ю.Ісиченка, "ситуацією зміни літературних епох і стилів, яка загалом найбільше вабила дослідницю, у сполученні з глибокою пошаною до духовних традицій рідної Слобожанської землі" [1, с.153]. Дійсно, як уродженка Слобожанської землі та викладач Харківських вузів, вона не могла не зацікавитися постаттю філософа, друга половина життя котрого була пов'язана з Харковом і Харківщиною.

Багато зусиль доклала А.Ніженець зосередженню уваги суспільства на постаті Г.Сквороди, на вшануванні і увічненні пам'яті мислителя в місцях його перебування на Харківщині. Важко перерахувати всі види діяльності дослідниці у науково-громадській роботі. Почати можна з того, що вона була одним із найактивніших членів Харківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (1968 – 1970 рр.); одним з ініціаторів, які клопоталися про присвоєння імені філософа Харківському педагогічному інституті (це клопотання було позитивно сприйняте вищим керівництвом і з 1945 року Г.Скворода офіційно стає патроном Харківського педагогічного вишу) [10, с.272].

За її ініціативою і безпосередньою участю в Харківському державному університеті створено меморіальну кімнату в аудиторії-кабінеті імені Г.Сквороди, де було зібрано цікавий матеріал, встановлено скульптурний портрет письменника роботи місцевого скульптора В.Савченка. Як педагог, вона зорієнтовувала студентів ХДУ на досягнення спадщини славнозвісного українського мислителя, філософа, була натхненником багатьох студентських наукових робіт, пов'язаних із вивченням творчості письменника, виконаних у студентському науковому гуртку, щорічно організовувала для них екскурсії до музею Сквороди в село Сквородинівка.

Як невтомний красзнавець, А.Ніженець доклала багато зусиль до організації і створення 1960 року меморіального музею Г. Сквороди у Сквородинівці, ставши фактично його фундатором. Відомості про тогочасний стан Сквородинівського заповідника подибуємо у надрукованих спогадах дослідниці [10]. "Одного ясного травневого дня (1958 року. – Н.П.), - пише А.Ніженець, - подзвонили до мене з історичного музею з проханням взяти участь у подорожі в Сквородинівку, подивитись, в якому стані тепер останнє пристанище Сквороди... Повернулись ми до Харкова засмучені тим, що глинище, яке було розкопане 1944 року, так і залишилося, – продовжували з нього для господарчих справ брати пісок і глину; коло могили стоїть разлатий клен, а сама могила обросла високою травою й ледь видно напис на ній. З 1944 р., мабуть ніхто й не заглядав у сквородинівський заповідник... Через тиждень я організувала поїздку студентів, щоб обстежити всі закутки, подивитись, що робиться в будинку... ми зі студентами обійшли стежки до дуба, до могили, до будинку й пішли шукати Юхима Семеновича (Дерягу. – Н.П.), колгоспника, який був у заповіднику екскурсоводом (добровільним. – Н.П.). Він відкрив кімнату (де жив і помер Скворода – Н.П.). І що ми побачили? Це був чулан, в якому скидано всякий мотлох: поламані стільці, порвані географічні карти, якісь папери, одним словом – сміття. Серце

завмерло від образи... І тут зародилося у тій групі гаряче прагнення за всяку ціну зробити тут, у цьому домі, меморіальний музей Г.С.Сковороди" [10, с.274 – 275].

Своє обурення станом пам'ятного місця, пов'язаного з життям і смертю мислителя, заклик до порятунку історичної святині дослідниця принесла до редакції молодіжної газети "Молодь України" (серпень, 1958). З газетою, в якій була надрукована стаття, науковець стала ходити в Золочівський райком партії, у відділ агітації і пропаганди Харківського обкому. Сподівання А.Ніженець на активну підтримку влади та громадських організацій виправдались. Результатом багатомісячної копійної праці науковця стало відкриття у 1960 році музею Г.Сковороди (була відремонтована кімната, що була "чуланом", організована експозиція з тих матеріалів, що були в Харківському історичному музеї, і з тих світлин, що були зроблені студентами ХДУ під час поїздок до Сковородинівки, прибрано могила філософа і парк, насажені нові дерева).

Хочу зазначити також, що А.Ніженець була і серед тих, хто клопотався про надання пенсії від колгоспу добровільному екскурсоводові сквородинівського музею – Юхиму Семеновичу Дерязі. Цей дідусь багато років з власної ініціативи провадив екскурсії до музею й садиби, на могилу Сковороди та розповідав багато переказів і легенд про Г.Сковороду [13]. З моменту їхнього знайомства і до останніх днів життя Ю.Дерязи А.Ніженець з великою повагою ставилася до нього (обопільним позитивним ставленням просякнуте їхнє листування, що знаходиться в у літературно-меморіальному музеї Г.Сковороди в с. Сковородинівці).

У жовтні 1971 року відбулося засідання Республіканського ювілейного комітету з відзначення річниці Г.Сковороди, на якому були затверджені заходи Республіканського ювілейного комітету та його інформаційна (виконавча) група, до складу якого ввійшла також і А.Ніженець [4, с.14]. На ньому було вирішено, що у жовтні 1972 року в Харкові проходитиме ювілейна Республіканська наукова конференція. Заплановано проведення також засідання Секції суспільних наук АН УРСР та зборів громадськості у містах і селах Харківської, Полтавської і Київської областей, екскурсій, організацію тематичних концертів, виставок творів Г.С.Сковороди, а також літератури й образотворчих робіт про його життя і діяльність.

У селі Сковородинівці (колишній Пан-Іванівці) Золочівського району на Харківщині, де вчений жив в останні роки життя, вирішили створити літературно-меморіальний музей мислителя. Того ж року музеєві були передані рідкісні книжки з фондів різних бібліотек країни, Київським музеєм західного і східного мистецтва були надіслані гравюри XVIII ст., на яких зображені місця Європи, де побував український філософ [4, с.19].

Не зважаючи на чималий клопіт, дослідниця активно долучилася до суттєвого оновлення експозиції меморіального музею Г.Сковороди у 1972 році. Окрім нагляду за реставрацією будинку, парку, ставка та дуба, А.Ніженець, як справжній ентузіаст, пропонує не тільки відновити гніздов'я лелек на Сковородинівському дубі, яке було потрошене фашистами під час Другої світової війни, а й повернути улюблених птахів українського мислителя до гнізда [8, с.4.]. Однак, якщо впоратися з першим завданням вдалося не важко, то друге виявилось значно складнішим, бо лелеки ніяк не бажали оселятися на дубі знову. Тоді, з метою отримання позитивного результату, науковець звернулася з листом до вчених-орнітологів з Астраханського заповідника, і отримала вичерпну відповідь (лист-відповідь зберігається у літературно-меморіальному музеї Г.Сковороди в с. Сковородинівці Золочівського району під шифром ОФ-1227, П 756), але не вдалося повернути лелек назад.

Крім цього, А.Ніженець взяла на себе турботи з упорядкування місць, де жив, любив відпочивати та працювати мислитель. За її ініціативою і безпосередньою участю у 1962 році було упорядковано пам'ятні місця у селищі Бабаях, де Сковорода жив у свого товариша і учня Якова Правицького, в 1770-х роках, де, серед чудової природи, написав свої філософські трактати "Розговор дружескій о душевном мире", "Діалог или разглаголь о древнем мире", "Кольцо" та уклав збірку "Басни Харьковскія".

Завдяки колосальній напруженій праці дослідниці, через поневіряння і подолання бюрократичних перешкод, у Бабаях було упорядковано меморіальну кімнату філософа, встановлено меморіальну (мармурову) дошку з написом на стародовньому будинку, в якому жив Сковорода під час перебування в цьому селищі. Вдалося облагородити джерело-криницю "Холодно-Сковородинську", на той час замулену, затоптану худобою, що охоче ходила до неї на водопій. Під безпосереднім наглядом А.Ніженець були проведені будівельні роботи, розчистка криниці, посадка кущів і дерев, покриття ґрунту криниці дерном і над струменем води, на камені, прикріплена мармурова дошка з написом. У Бабаївському лісі, що простягається обабіч асфальтованого шосе Москва – Харків – Сімферополь, на узліссі (біля в'їзду до турбази – кемпінгу), у 1960 році встановлено гранітний знак, який повідомляє про те, що тут було улюблене місце філософських роздумів і відпочинку українського мислителя.

У 1962 році, завдяки її клопотам, до 240-річниці від дня народження філософа, була виготовлена стела, встановлена в Харківському педагогічному університеті імені Г.С.Сковороди.

Ненастанні пошуки нових відомостей про діяльність мандрівника привели А.Ніженець до решток хати, в якій влітку жив Г.Сковорода упродовж 1760-70-х років, на вулиці Чистоклітівській, 5 (що на Лисогірському підгір'ї). Була нею організована і фольклорна експедиція, проведене опитування серед тамтешнього населення, зібрана чимала кількість матеріалів, створена експертна комісія зі встановлення часу побудови хати.

Обстеження хати показало, що вона збудована не пізніше XVIII ст. і тому могла бути місцем проживання філософа. Був складений відповідний акт, який тепер зберігається в архіві Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Отримавши письмове підтвердження своїх припущень, А.Ніженець негайно поставила перед міською радою питання про охорону хати та разом зі студентами-дипломниками Харківського промислово-художнього інституту створила план-проспект майбутнього комплексу для збереження заповідного місця, але, на превеликий жаль, втілити його не вдалося. Місцева влада виявила байдужість до натхненної праці пошуканця і хату безжально було знищено бульдозером.

Історія зруйнування хати – злочин режиму супроти української культури – розказана в "Спогадах" А.Ніженець і ніде більше. Ці "Спогади" надзвичайно вагомими також зробленими дослідницею записами народних переказів про Григорія Сковороду. Рукопис містить низку рідкісних світлин, зокрема, вивезеного з Вільшан до Переяслава і в такий спосіб врятованого від знищення вітряка.

Можна було б продовжувати перелік заслуг А.Ніженець у цій благородній праці для збереження і оновлення пам'ятних місць Г.Сковороди і збагачення духовності українського народу і передусім молоді. Вона активно популяризувала спадщину Г.Сковороди у засобах масової інформації України, постійно виступала з лекціями, бесідами, доповідями перед фахівцями і громадськістю міста та області, була авторитетним консультантом з проблем сквородознавства на рівні державних структур. Усе це свідчить про значний внесок А.М.Ніженець у справу дослідження і популяризації творчої спадщини великого українського філософа і поета Г.С.Сковороди.

Список використаних джерел

1. Бикова Л.Г., Ісіченко Ю.А. А.М.Ніженець – дослідник української літератури // Вісник Харківського університету. Проблеми філології. – 1992. – № 369. – С. 151 – 156.
2. Бикова Л. Пам'яті науковця, педагога, краєзнавця А.М.Ніженець (1902 – 1992) // Слобідський край. – 2003. – 30 січня. – С. 4.
3. Бордукова Н.В. Літературна творчість Григорія Сковороди в українській та світовій гуманістиці XX століття: Автореф. дис. канд. філос. наук. – Харків, 2001. – 20 с.

4. Григорій Сковорода. 250. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. – К.: Наукова думка, 1975. – 256 с.
5. Ніженець А.М. Г.С.Сковорода. Заповітні місця на Харківщині. До 240-річчя з дня народження. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1962. – 42 с.
6. Ніженець А.М. Г.С.Сковорода. Заповідні місця на Харківщині. – Харків: Прапор, 1969. – 61 с.
7. Ніженець А.М. На зламі двох світів. – Х.: Прапор, 1970. – 208 с.
8. Ніженець А. Лелеки прилетять знову // Зоря. – 1972. – 5 лютого. – С. 4.
9. Ніженець А.М., Стогній І.П. Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – К., 1984. – 94 с.
10. Ніженець А. Спогади // Від бароко до постмодерну: збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди]. – Х.: Майдан, 2005. – Том III. – 374 с. (С. 270 – 311).
11. Ніженець Анастасія Максимівна // Літературна Харківщина: Довідник / За заг.ред. М.Ф.Гетьманця. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – Х., 2007. – 320 с.
12. Стадниченко В.Я. Іду за Сковородою: Сповідь у любові до вчителя: Документальна повість-подорож. – К., 2002. – 176 с.
13. Стукалова Г. Захоплення // Літературна Україна. – 1972. – 30 травня.
14. Ушкалов Л. Сковорода та інші: Причини до історії української літератури. – К., 2007. – 552 с. – (Серія "Висока полиця").

Стаття надійшла до редакції 5 грудня 2012 року